

УДК 811.161.2'33"16"

Галина Наснко, д-р філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЧИННИКИ ВАРІАНТНОСТІ ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII СТОЛІТТЯ

Розглянуто різновиди варіантності у графічній, фонетико-фонологічній і граматичній системах, які слід враховувати при укладанні історичного граматичного словника, граматичного анотування історичних текстів. Динамічні процеси, що її зумовлюють, автор визначає на прикладі тексту теоретико-інструктивного трактату Й. Гаятовського “Наука або способ зложєня казаня” (II половини XVII ст.).

Ключові слова: історія української мови, граматичний словник української мови XVII ст., варіантність граматичної системи, староукраїнська літературна мова, церковнослов'янська мова.

Поява науковомістких міждисциплінарних напрямів, таких як електронна медієвістика та палеославістика, діахронічна корпусна лінгвістика, комп'ютерна історична й діалектна лексикографія тощо, актуалізує проблеми удоступнення історичних текстів до вивчення з допомогою автоматизованих систем. Це дасть змогу як зберегти назавжди джерела минулих століть, що таким способом отримують “неспалим” копії, так і залучити до студій над ними широкі кола дослідників.

Мовознавці певні в тому, що вивчення “діахронічних змін у мові можливе лише на матеріалі текстів, тому на часі використання в таких дослідженнях текстових корпусів” [Кульчицький : 293]. У європейській прикладній лінгвістиці накопичено певний досвід опрацювання історичних текстів різних мов (детальніше: [Захаров]), вивчення старослов'янських текстів удоступнено на порталі “Манускрипт”.

Програмна платформа дослідницького Корпусу української мови, створеного в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка (описана в [Дарчук]), експериментальним шляхом може бути пристосована до

конструювання субкорпусу історичних текстів. Це дасть змогу не лише поповнити культурно-історичні загальноцивілізаційні фонди, але й досягти максимальної об'єктивності результатів дослідження динаміки мовної системи в діячності.

В Україні практика створення інформаційних моделей історичних текстів відсутня. Тому початкові етапи підготовки електронних копій, нормалізації та граматичного анотування маємо фіксувати детально.

Публікації історичних текстів мають в Україні давні традиції: від перших робіт С. Голубева та В. Перетца до найновіших видань у серії “Пам'ятки української мови”, над якою понад 55 літ працюють учені Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, Інституту української мови НАН України, окремих університетів. Величезний досвід видання пам'яток накопичено також в історичній царині, див. хоча б колекцію публікацій джерел на сайті Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Проте адаптація тексту до електронної публікації та автоматичної обробки змушує розглянути можливість використання спрощених варіантів його відтворення. Проілюструємо це на прикладі трактату Й. Галятовського “Наука, альбо способ зложеня казаня”, який підготувала й опублікувала в названій серії І. Чепіга (див.: Джерела).

При створенні електронних копій позначення надрядкових літер та знаків, зведених у рядок, виявляється надлишковим; зайвим також є розрізнення літер у та ѣ, ѡ та я. Відтворення того самого фрагмента матиме таку форму:

Єдно казанє, которє повѣдалєсь вѣ днь ап(с)тла якогѡ албѡ пр(о)рка, албѡ иншо(г) стѡгѡ, если може(ш), и вѣ днь иншо(г)ѡ ап(с)ла, албѡ пр(о)рка, албѡ якогѡ стѡго повѣдати, повѣдай, але если є(д)но тоє казаніє другѡму ап(с)толови, албѡ пр(о)ркови, албѡ котѡрѡму колвекѣ стѡму не квадрѣєтъ, не таєни єгѡ тамѣ силою, волишь другѡє казаніє учинити, которѡє другѡму стѡму служитѣ.

Спрощена транслітерація для електронної копії:

Єдно казанє, которє повѣдалєсь вѣ днь ап̃стла якогѡ албѡ пр̃рка, албѡ иншогѡ стѡгѡ, если можєшь, и вѣ днь ин-

шого аїсла, албо прѣрка, албо якого стѣго повѣдати, повѣдай, але если едно тоє казаніє другому апѣстолови, албо прѣркови, албо которому колвекъ стѣму не квадруеть, не тагни его тамъ силою, волишь другое казаніє учинити, которе другому стѣму служитъ.

Мовознавці, які вивчали різні види варіантності в діяхронії, зосереджувалися на внутрішньомовних і позамовних причинах її появи [Кравчук], [Царалунга, 2012, 2015], розглядали поширення різних граматичних форм з огляду на територіально-діалектну сегментацію мовного континууму [Діденко].

Тут покажемо, як ці чинники впливають на характер співвідношення незмінної / змінної частин слова різних лексико-граматичних одиниць.

Загалом найбільшу групу факторів становлять ті особливості графіки, що відбивали суперечність між традиціями письма і наслідками звукових процесів, які вже відбулися в українській мові XVII ст.

Значна кількість графічних варіантів пов'язана з позначенням / відсутністю позначення слабкого [ъ]: *аггль-скій – аггль-ьскую, казан-ьа – казан-а, каза-не – казан-ьє*. До наслідків занепаду зредукованих належить поява вставних голосних: *Алеѣанд-ерьь*.

Повністю відбулися процеси становлення фонем /ѣ/ шляхом злиття етимологічних *і та *у, завершувалося витворення /і/ внаслідок злиття континуантів етимологічних *ѣ та *о, *е в новому закритому складі. Це спричинило неоднозначне потрактування окремих літер кириличної абетки, що ставить під сумнів можливість автоматичної транслітерації. Наприклад, кирилична літера **и** могла означати як звук [і], так і власне український звук високо-середнього підняття [ѣ]. На це вказує плутання літер:

и з ѣ: *апл-икуй – апл-ѣкуй, ѣалм-иста – ѣалм-ѣсты;*

и з ы: *ѣпухл-ими – ѣхотн-ьими;*

ї з ы: *кондыц-ію – кондыц-ью;*

ї з ѣ: *библ-їи – библ-ѣи;*

и з ї: *непр-иателѣ – непр-їателѣ.*

Деякі графічні варіанти можуть указувати на позначення зміни артикуляції [о] в новому закритому складі (*концепт-овь*,

грѣх-овѣ), хоча в інших випадках плутання літер **о** – **ѡ** не відбиває жодних звукових змін: *мн-ѡго* – *мн-ѡгоѡ* – *мн-ѡзи* – *мн-ѡзи*, *кор-ѡнѣ* – *кор-ѡна*. Плутання цих літер у позиціях основи слова істотно впливає на співвідношення незмінної / змінної частин: *б-ѡгатства* – *б-огатства*.

Варіантність закінчень іменників середнього роду в називному відмінку однини пов'язана з явищем переходу [а] > [е]: *казан-а* – *каза(н)-е*.

На перебіг звукових змін впливали процеси інтерференції. На появу інтервокального [j] в запозичених словах указує плутання літер **а** – **ѡ**: *патрі-арху* – *патрі-арха*, *Ісаї-а* – *Ісаї-ѡ*, *Григорі-а* – *Григорі-ѡ*; інколи фіксуються тільки українські форми: *дїавол-ѡмѣ*.

Неоднозначно потрактовують також плутання літер **е** – **ѣ**: або як вплив церковнослов'янської мови, або як відображення ознак поліського діалекту: *гд-е* – *гд-ѣ*.

До ознак поліського наріччя слід віднести відображення послідовного ствердіння [ц], підтримане впливом польської мови: *дѣицу*, *ѡбѣцалѣ*, *зверцадлу*, *ѡ(т)ца*, *мѣстцахѣ*, *до конца*, *з(ѣ) мѣстца*, *ѡлюбеница*, *конецѣ* (пор. у цитатах із церковнослов'янських текстів: *конца*, *ѡ(т) лица*, *птица*, *лица*).

Взаємодія церковнослов'янської граматичної системи з власне українськими формами визначає варіантність закінчень у відмінюванні прикметників, іменників: *Велик-агѡ*, але також і *Велик-ого*, *весел-ѣе* – але також і *весел-їе*, *камен-їемѣ* – *камѣн-ам(ѣ)*; *кров-ѣ* – *кров-ѣ*; *грѣ-хи* – *грѣ-си*; *мн-ѡгѣи* – *мн-ѡзи*.

На варіантність впливає перебудова граматичної системи. Основні характеристики частин мови дуже близькі до сучасних: наприклад, усталені нові форми в парадигмах іменників множини, що виникли шляхом граматичної аналогії, наприклад, у родовому відмінку: *богатств-ами*, у місцевому відмінку: *богатств-ахѣ*.

Граматична категорія числа фактично позбулася надлишкових форм двоїни, які засвідчені поодинокі виключно в цитатах зі Святого Письма: Єзрдіум(ѣ): *дв-ѣ натур-ѣ найзацнѣишыи бѣгѣ учинилѣ и прочаѣ*.

Не до кінця сформованою постає категорія істот-неістот, оскільки фіксуємо як старі форми знахідного відмінка іменника

із закінченнями, тотожними до форм називного, так і нові, які тотожні до форм родового відмінка: *на при(д)бногѡ Сімеѡна Столпника, на при(д)бногѡ ѡ(т)ца Іѡаникіа Великогѡ* и *на днь ин(ь)шыхъ при(д)бныхъ ѡ(т)-цѣ, законник-ѡвѣ и пустелник-ѡвѣ* и *на днь стѡгѡ архаг҃ла Гаврііла, и на днь иншого якогѡ стѡго можешъ собѣ казана учынити.*

Не мають форм множини іменники, якщо

– означають абстрактні поняття: *пагуба* ‘біда, хвороба’, *покой* ‘спокій’, *погора, розсудокъ, розумъ, сенъ, распачь, сошествіє, смутокъ, чистость, яковость, невола, утолена, утрапенье, набоженство, кротость, мудрость, вознесеніє, ѡтчаданіє, деспераціа;*

– мають значення збірності: *людѣ;*

– це власні назви: *Азаріа, Кр҃стель, Іѡаннь, Авраамъ, Галілеа, Іеріхонѣ;*

– належать до терміносистем богослів’я або природничих наук: *б҃городица, востокъ.*

Не мають форм однини множинні іменники: *двери, мары.*

Окремі запозичення фіксуємо з неусталеними граматичними характеристиками, зокрема з хитаннями в роді та числі.

Так, *є҃зордіумъ* виявляє ознаки невідмінюваного слова, водночас узгоджуючись із ад’ективом середнього роду: *Знайдешь такоє є҃зордіумъ* и *в(ь) иншихъ моихъ казан(ь)ахъ з(ь) ѡемы са-мои учыненоє; <...>нехай будетъ таа жь ѡема, тоє жь є҃зордіумъ, таа жь наррацыа.*

Іменник *ѡема* виявляє хитання між жіночим і середнім родом: *Наприкладъ, в(ь) н(д)лю два(д)цатъ вторую по сошествіи стѡго дха положи ѡема з(ь) єв(г)ліи, на службѣ бж҃ої чытаногѡ, такоє<...>. А гды прійдутъ стр(с)ти Хвѣ, на той часъ на казаню положи ѡема такоє<...>. Тоє мови(в)ши, поиди з(ь) катедры, а гды прійдетъ н(д)ла єї, на той часъ на казаню положи ѡема такоє <...>.*

Запозичені іменники чоловічого роду фіксуються із закінченнями -а в називному відмінку однини та відмінковими формами І відміни: *ѡалмиста, монарха, патріарха.*

До словотвірних варіантів слід віднести *любъ – лобо, Кр̃стель – Кр̃ститель, милоср̃діє – млср̃діє*.

Специфіка дескриптивно-інструктивного трактату визначила переважання форм наказового способу дієслова в поєднанні з інфінітивами, тому відтворення повної дієслівної парадигми постає як окрема дослідницька проблема; спостереження вказують на такі її особливості. Парадигма минулого часу засвідчена на стадії втрати старої парадигми перфекта, тут функціонують лише форми 1 особи з особовими закінченнями: *Що в(ъ) пропозыцыи об̃гъца-лемъ мовити и показати, тоє в(ъ) наррацыи мов-илемъ и пока-залем(ъ)*. Водночас форми зі втраченим дієсловом теперішнього часу переважають: *Любомѣрскій для тогоо такъ называється, же люб-ивъ миръ*.

Усталені форми 1 особи множини теперішнього часу з флексією **-мо**: *и нашего Доровел, которого ви-димо на марахъ, мусимо даром(ъ) бж̃йим(ъ) назвати*. Також цілком сформованою є система форм на **-но, -то**: *ѡзми ѡема з(ъ) єв(г)їли, которє чиста-но было на службѣ бж̃ей; если єго зв-ано Стефанъ; яко напи-сано в(ъ) Пг̃снахъ пг̃сней*. Широко вживаються форми дієприслівника: *ѡтмѣнивши, ѡтпускаючи, ѡтходячи, будучи, выгажаючи, выличаючи*.

Граматична омонімія з'являється в разі субстантивації прикметників: *Константинъ Велик-ій, цесаръ грецкій, Володимиръ, монарха рускій <...>. Старайса, жебы съ ихъ не привгъль до ѡ(т)чаднїа, до роспачи, бо то гр̃хъ єсть велик-ій против(ъ) дха стогоо*.

Граматична омонімія також може бути наслідком інтерференційних процесів. Наприклад, подвійну природу мають такі форми:

Да – 1. Церковнослов'янський сполучник сурядності: *не десять ли очистишася, да девять гдѣ?* 2. Формотвірна частка: *се же єсть животь вг̃чний, да знають тебе єдиного истиннаго б̃га и єго же послать єси Іс̃ Х̃а*.

Мѣсто – 1. Прийменник: *мѣсто нагороды вг̃чнои ѡдержиши ѡ(т) б̃га каранье вг̃чноє<...>*. 2. Іменник: *Іер(с)лимомъ называється мѣсто столечное*.

У наведеній парадигмі зафіксовані форми маркуємо, відтворені форми спеціальних позначень не мають:

И narraц-їл*

И narraц-ыл*

Р narraц-їи*

Д narraц-їи*

В narraц-їю*

Т narraц-ыєю*

Т narraц-їєю

П narraц-ыи*

П narraц-їи*

К narraц-їе

А narraц-їи

А narraц-ыи

Е narraц-їй

Е narraц-ый

О narraц-їамь

О narraц-ыамь

У narraц-їи

У narraц-ыи

Ю narraц-їами

Ю narraц-ыамь

Я narraц-їахь

Я narraц-ыахь

Отже, на співвідношення незмінної / змінної частини слова впливають такі чинники: графічна варіантність першотексту як відображення звукових змін поряд із прагненням зберегти орфографічну традицію, взаємодія старих і нових типів відмінювання / дієвідмінювання, інтерференційні процеси – як наслідок засвоєння іншомовних запозичень та функціонування церковнослов'янізмів (не лише в цитатах зі Святого Письма, але й у тексті автора). Проблемним залишається питання створення граматичного словника: як моделі з гіпотетично відтвореними формами чи як строгої фіксації лише тих форм, що засвідчені в тексті. У першому випадку модель потребуватиме перевірки, у другому – послідовного доповнення новими формами з кожним наступним розширенням текстової бази.

ДЖЕРЕЛА

Галатовський І. Наука, або способ зложеня казаня. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 211–241.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дарчук Н. П. Комп'ютерне анутовання українського тексту: результати і перспективи : монографія / Н. Дарчук. – К. : Освіта України, 2013.
2. Діденко Н. М. Варіантність дієслівної парадигми у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Діденко. – К., 2013.
3. Захаров В. П. Исторические корпуса и корпусные диахронические исследования [Електронний ресурс] / В. П. Захаров. – Режим доступу: <https://textualheritage.org/content/view/639/276/lang,russian/>.
4. Кравчук А. Є. Функціонування прикметникових форм родового відмінка однини в мові староукраїнських пам'яток / А. Є. Кравчук // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – 2010. – Вип. 12. – С. 101–109.
5. Кульчицький І. Корпус текстів як лінгвотехнологічне підґрунтя виявлення змін в українській мові / І. Кульчицький // XX–XXI століття: жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі : монографія. – Оломоуць, 2016. – С. 269–297.
6. Царалунга І. Б. Явище варіативності у контексті лінгвістичних студій / І. Б. Царалунга // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. – 2012. – Вип. 5. – С. 205–216.
7. Царалунга І. Б. Словозмінна варіативність власних назв (за матеріалами українських грамот XIV ст.) / І. Б. Царалунга // Записки з ономастики. – 2015. – Вип. 18. – С. 733–745.

REFERENCES

1. Darchuk N.P. (2013) Komp'juterne anotuvannja ukrajins'koho tekstu: rezul'taty i perspektivy: monohrafiya [Computer's annotation of the Ukrainian text: results and perspectives]. Kyiv: Osvita Ukrainy, 544 p. (in Ukrainian).
2. Didenko N.M. (2013). Variantnist' dijeslivnoji paradyhmy u staroukrajins'kykh pam'jatках peršoji polovyny 17 stolittja [Variability of verb paradigm in old Ukrainian manuscripts of first half of the 17 century] (PhD Thesis), Kyiv, 18 p. (in Ukrainian).
3. Zakharov V.P. (2015) Istoricheskije korpusa i korpusnyje diakhronicheskije issljedovanija [Historical corpora and corpora-based diachronic investigations] (e-product), from <https://textualheritage.org/content/view/639/276/lang,russian/>.
4. Kravchuk A.YE. (2010) Funkcionuvannja prykmetnykovyx form rodovoho vidminka odnyny v movi staroukrajins'kyx pam'jatok [The functioning of genitive forms of adjectives in the language of Old Ukrainian manuscripts]. Comparative studies of Slavic languages and literatures, no 12. pp. 101-109 (in Ukrainian).

5. Kulchyczkyj I. (2016) Korpus tekstiv jak lingvotexnichne pidgruntja vyjavlennja zmin v ukrajinskij movi [*Corpora as a lingua-technological basis for studying changes in the Ukrainian language*]. *20-21 centuries: Genre-style and linguistic metamorphosis in the Ukrainian language and literature*. Olomouc, pp. 269-297 (in Ukrainian).

6. Tsaralunga I. (2012) Javyšče variantnosti v konteksti lingvistychnykh studij [*The phenomenon of variety within the context of linguistic studies*]. *Actual problems of philology and translation studies*, no 5, pp. 205-216 (in Ukrainian).

7. Tsaralunga I. (2015) Slovozmynna variantnist' vlasnykh nazv (za materialamy ukrajins'kykh hramot 14^{ho} stolittja) [*Inflectional variability of proper names (based on the Ukrainian manuscripts of the 14th century)*]. *Opera in onomastica*, no 18, pp. 733-745 (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 03.09.16

Halyna Naienko, Doctor of Philology, Doc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Factors of variability of grammatical system of the Ukrainian language of XVII century

The article examines species of variance in the graphic, phonetic-phonological and grammatical systems, which should be taken into account in the preparation of the historical grammar dictionary, grammar annotation of historical texts. The author defines the dynamic processes which make it dependent on the example of theoretical guide treatise by I. Galyatovskyi "Order or method of compiling a sermon" (II half of XVII century).

The author points to the various graphical representations of phonemes, formation of new paradigms and interference processes. Phonetic variability correlated to loss of reduced phonemes and formation of a new phoneme /i/. Grammatical variation appears due to the influence Old Church Slavonic language or borrowing new terms from Latin. Coexistence grammatical forms old and new types of inflection manifested primarily in conjugation. She also gives an example of a variative paradigm of the noun.

Keywords: history of the Ukrainian language, grammar dictionary of the Ukrainian language of the XVII century, variance of grammatical system, Old Ukrainian literary language, Old Church Slavonic.